УДК 343.1+347.952.1

О. В. Верхогляд, аспірантка кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

НАКЛАДЕННЯ АРЕШТУ НА МАЙНО ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Найважливішим кримінально-процесуальним заходом забезпечення виконання вироку в частині цивільного позову, можливої конфіскації майна є накладення арешту на майно (ст. 126 КПК України), що служить однією з підстав виникнення майнових правовідносин, урегульованих нормами кримінально-процесуального права[1].

Маючи досить значні резерви щодо забезпечення досягнення завдань кримінального судочинства, даний кримінально-процесуальний захід разом із тим є не досить ефективним. Це пояснюється причинами як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру. Серед причин першої групи особливо слід зупинитися на недосконалості чинного кримінально-процесуального механізму застосування арешту майна, до другої групи належать недоліки правозастосовної практики, зволікання із застосуванням даного заходу, що, на жаль, набуває характеру тенденції, в результаті чого в багатьох випадках узагалі втрачається можливість ефективного поновлення в правах потерпілого, зокрема — своєчасного та адекватного відшкодування завданої шкоди.

Зважаючи на викладене, актуальним вбачається теоретичне дослідження багатьох питань, пов’язаних із застосуванням даного заходу кримінально-процесуального примусу, зокрема з’ясування правової природи, підстав, умов накладення арешту на майно; порядку звернення до суду із клопотанням про накладення арешту на вклади; можливості оскарження постанови про накладення арешту

[1] Безлепкин Б. Т. Имущественные правоотношения в стадии предварительного расследования. – Горький, 1976. – С. 9–10.

© Верхогляд О. В., 2009

або про відмову в цьому; моменту, коли необхідно застосовувати цей захід; способів виявлення майна, яке підлягає арешту; можливої участі власника (володільця) під час проведення цього заходу; особливостей накладення арешту на вклади, нерухомість, цінні папери тощо.

В юридичній літературі проблеми застосування накладення арешту на майно розглядались головним чином в аспекті відновлення майнових інтересів держави або прав потерпілого від злочинних посягань і пов’язаних з ними питань цивільного позову (С. А. Александров, В. Г. Власенко, Н. І. Газетдінов, З. З. Зінатуллін, А. С. Карпіков, А. Г. Мазалов, Є. С. Нікулін, З. Т. Новічкова, В. Т. Нор, В. М. Савицький, М. С. Строгович, Н. А. Якубович та ін.); під час загального дослідження заходів, які дозволяють забезпечити виконання вироку в частині можливої конфіскації майна (Б. Т. Безлепкін, В. К. Бобров, Є. П. Темушкін, П. М. Філіпов та ін.); або ж через висвітлення забезпечення майнових прав та інтересів особистості у кримінальному судочинстві (В. А. Азаров, В. В. Батуєв, С. П. Гришин, А. П. Гуляєв, З. Ф. Коврига, В. М. Корнуков, Ф. Н. Кудін, П. А. Лупінська, І. Л. Петрухін, В. Я. Понарін, А. А. Чувільов, В. С. Шадрін, А. Н. Іванов та ін.). Особливостям накладення арешту на певні види майна присвячені роботи А. Габова, Є. С. Демушкіна, Р. З. Загірова, А. Курбатова, О. Олійника, П. Яні та ін. Деякі аспекти регламентації та практики застосування накладення арешту на майно як заходу кримінально-процесуального примусу розглядаються в роботах Ф. Н. Багаутдінова, А. Г. Волєводза, Н. А. Власової, О. С. Гречишнікової, К. Б. Калиновського, В. В. Кальницького, В. В. Ніколюка, О. В. Смирнова, С. А. Шейфера та ін.

У кримінально-процесуальній науці немає єдності підходів до визначення правової природи даного заходу. Висловлені позиції науковців умовно можна поділити на наступні групи. Одні вчені (А. П. Рижаков, І. Є. Биховський, А. А. Чувільов, Т. М. Добровольська, А. М. Баранов, П. Г. Марфіцин, В. К. Бобров й ін.) вважають, що накладення арешту на майно є слідчою дією, оскільки іноді має на меті збирання доказів, а його протокол містить у собі дані, що

мають відношення до справи. Зокрема, у протоколі накладення арешту на майно нерідко фіксується наявність в особи матеріальних цінностей, кількість і вартість яких свідчать про спосіб життя не за коштами, що має доказове значення[1]. На перший погляд і чинний КПК України дає підстави для таких міркувань. Так, по-перше, структурно норми про накладення арешту на майно розташовані в розділі II «Порушення кримінальної справи, дізнання й досудове слідство», главі 11 «Основні положення досудового слідства». По-друге, КПК України не містить як визначення, так і чіткого, вичерпного переліку слідчих дій. По-третє, згідно з ч. 1 ст. 127 КПК накладення арешту на майно проводиться в присутності понятих. При цьому ст. 127 КПК передбачає участь понятого в процесі з метою посвідчення факту провадження, ходу й результатів не будь-якої процесуальної дії, а винятково слідчої.

Інша група вчених (Г. С. Казінян, А. Б. Соловйов, М. Л. Гутерман, Н. С. Алексєєв, В. Г. Даєв, В. З. Лукашевич, Ю. Н. Бєлозьоров, В. В. Рябоконь, А. С. Кобліков, В. С. Шадрін, В. О. Коновалова, С. А. Шейфер і ін.) займає протилежну позицію й не вважає накладення арешту на майно слідчою дією. Основним аргументом вищезгаданих учених є відсутність у накладенні арешту на майно безпосередньої спрямованості на збирання і перевірку доказів[2].

Ця точка зору, на наш погляд, є більш обґрунтованою, а тому і заслуговує на підтримку. Накладення арешту на майно переслідує специфічну мету — забезпечити ефективне відшкодування шкоди потерпілому або можливої конфіскації майна. Така мета визначає й специфічний характер даного заходу, а також засоби його реалізації. Усі зазначені положення в сукупності складають специфіку даного заходу, правова природа якого полягає в тому, що він є заходом кримінально-процесуального примусу, що має забезпечувальний характер. Ураховуючи сказане, вбачається за доцільне в новому КПК України передбачити окремий розділ, який регулюватиме всю систему заходів кримінально-процесуального примусу, одним із елементів якої є накладення арешту на майно.

[1] Рыжаков А. П. Следственные действия и иные способы обеспечения доказательств. – М., 1997. – С. 45.

[2] Казинян Г. С., Соловьев А. Б. Проблемы эффективности следственных действий. – Ереван, 1987. – С. 23.

Діюче кримінально-процесуальне законодавство не містить поняття арешту майна, а тому важливого значення набуває його доктринальне визначення.

Убачається, що накладення арешту на майно — це захід кримінально-процесуального примусу, який полягає у забороні, що адресується власникові або володільцеві майна, розпоряджатися і в необхідних випадках користуватися ним, а також у вилученні майна та передачі його на зберігання третій особі (якщо обмеження прав на розпорядження і користування не можуть забезпечити мети накладення арешту на майно, то обмежується і право володіння — майно вилучається та передається на зберігання іншим особам).

Підставою накладення арешту на майно є наявність достатніх даних про те, що злочином заподіяна матеріальна шкода (ч. 1 ст. 126 КПК України) або понесені витрати закладом охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочину (частини 1, 3 ст. 29 КПК України).

Підстави застосування накладення арешту на майно прийнято розділяти на процесуально-правові і матеріально-правові[1].

Під процесуально-правовими підставами варто розуміти наявність постанови слідчого про накладення арешту на майно, винесеної за клопотанням цивільного позивача або зі своєї ініціативи, а також рішення суду про накладення арешту на вклади підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за його дії (ч. 1 ст. 126 КПК України).

Щодо матеріально-правових підстав застосування накладення арешту на майно в теорії кримінального процесу є різні думки. Їх можна розділити за двома напрямами: 1) одні вчені достатніми підставами для накладення арешту вважають наявність фактичних даних про заподіяння злочином шкоди[2], 2) інші зазначають, що

[1] Тутынин И. Б. Наложение ареста на имущество как мера уголовно-процессуального принуждения: Дис. … канд. юрид. наук. – М., 2005. – С. 51; Ивлиев Г. П. Основания и цели применения мер процессуального принуждения: Дис. … канд. юрид. наук. – М., 1986. – С. 73; Гриненко А. В. Уголовный процесс. – М., 2004. – С. 125.

[2] Гречишникова О. С. Обеспечение прав обвиняемому и подозреваемому при применении процессуального принуждения: Дис. … канд. юрид. наук. – Волгоград, 2001. – С. 146; Ивлиев Г. П. Основания и цели применения мер процессуального принуждения: Дис. … канд. юрид. наук. – М., 1986. – С. 73; Петрухин И. М. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. – М., 1985. – С. 85.

необхідними підставами для накладення арешту виступають достатні фактичні дані, що вказують на можливість приховання або відчуження майна, що підлягає стягненню у випадку винесення обвинувального вироку і задоволення цивільного позову[1].

На нашу думку, досить обґрунтованого припущення, що підозрюваний, обвинувачений можуть сховати, реалізувати майно, цінності, гроші, цінні папери або іншим способом уникнути стягнення з нього майна для забезпечення відшкодування заподіяної злочином шкоди, оскільки для застосування превентивних кримінально-процесуальних заходів вважається достатнім обґрунтоване припущення, що можуть настати певні наслідки, попередженню яких вони служать[2].

Аналіз ч. 1 ст. 126 КПК України дозволяє зробити висновок, що метою накладення арешту на майно є забезпечення цивільного позову й можливої конфіскації майна.

Крім підстав у кримінально-процесуальній науці прийнято виділяти умови застосування заходів процесуального примусу[3].

Головна відмінність підстав від умов полягає в тому, що підстави покликані спонукати слідчого до дії, а умови при цьому забезпечують врахування найбільш істотних з погляду законодавця факторів. Іншими словами, якщо підстави відображають необхідність, то умови — можливість застосування заходів процесуального примусу[4].

На жаль, умови накладення арешту на майно не одержали настільки детальної розробки, як загальні питання умов застосування заходів процесуального примусу, а також умови застосування запо-

[1] Кальницкий В. В. Следственные действия. – Омск, 2003. – С. 59; Булатов Б. Б., Николюк В. В. Меры уголовно-процессуального принуждения (по главе 14 УПК РФ). – М., 2003. – С. 99–100; Понарин В. Я. Производство по гражданскому иску при расследовании уголовного дела. – Воронеж, 1978. – С. 107.

[2] Булатов Б. Б. Меры уголовно-процессуального принуждения. – М., 2003. – С. 9.

[3] Коркунов В. М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве. – Саратов, 1978. – С. 40–42; Ивлиев Г. П. Основания и цели применения мер процессуального принуждения: Дис. … канд. юрид. наук. – М., 1986. – С. 73; Михайлов В. А. Меры пресечения в российском уголовном процессе. – М., 1996. – С. 128.

[4] Прасковьин Д. А. Обеспечение гражданского иска: правовая природа и система средств. – М., 2006. – С. 65.

біжних заходів. Більшість авторів навіть не виділяють дану категорію при розгляді проблем накладення арешту на майно. Одним із небагатьох учених, що систематично виділяє категорію умов накладення арешту на майно, є А. П. Рижаков[1]. Він виділяє такі умови накладення арешту на майно: 1) порушення кримінальної справи; 2) наявність у розпорядженні компетентного органу достатніх даних про заподіяння злочином матеріальної шкоди, як до заяви цивільного позову, так і після цього; 3) особливе коло суб'єктів, на чиє майно може бути накладено арешт: обвинувачений, підозрюваний, особи, що несуть за законом матеріальну відповідальність за їхні дії, інші особи, в яких перебуває майно, отримане в результаті злочинних дій підозрюваного, обвинуваченого[2].

Д. А. Прасков'їн доповнює цей перелік такими умовами: наявність у справі доказів про володіння обвинуваченим, підозрюваним, особами, що несуть за їхні дії майнову відповідальність, майном на праві власності; відсутність у справі доказів, що вказують на те, що відповідна особа володіє лише майном, на яке не може бути звернене стягнення[3].

На нашу думку, необхідно погодитись з обома вищевказаними позиціями.

Актуальним в умовах чинного законодавства України є питання щодо можливості застосування даного заходу кримінально-процесуального примусу у випадках обвинувачення (підозри) особи у вчиненні злочину, за який КК України передбачає покарання у виді штрафу. У зв'язку із демократизацією кримінального законодавства суттєво розширена сфера застосування даного виду кримінального покарання. А тому, на наш погляд, потребує вирішення проблема належного кримінально-процесуального забезпечення його застосування. У кримінально-процесуальній науці висловлено погляд щодо доцільності застосування накладення арешту на майно підозрюваного, обвинуваченого для забезпечення виконання ви-

[1] Рыжаков А. П. Следственные действия (понятие, виды, порядок производства). – М., 2001. – С. 56.

[2] Рыжаков А. П. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РФ. – М., 2002. – С. 213.

[3] Прасковьин Д. А. Обеспечение гражданского иска: правовая природа и система средств. – М., 2006. – С. 65.

року в частині штрафу[1]. На нашу думку, ця точка зору заслуговує на підтримку та потребує спеціального дослідження. У тих випадках, коли за законом на особу може бути накладено штраф у великому розмірі, виконання цього виду покарання має бути забезпечено накладенням арешту на майно[2].

У сучасний період нових підходів потребує і проблема забезпечення відшкодування коштів, витрачених на лікування і відновлення здоров'я потерпілого, оскільки нерідко лікування та надання медичної допомоги має місце в недержавних медичних установах, а також амбулаторно.

Разом з тим, згідно з пп. 3–7 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат», відшкодуванню підлягають тільки кошти, витрачені на стаціонарне лікування потерпілого в лікарні, госпіталі, диспансері чи в іншому стаціонарному лікувальному закладі. Усі інші витрати (наприклад, пов'язані з наданням потерпілому швидкої або невідкладної медичної допомоги, на амбулаторне лікування тощо) не відшкодовуються.

На окрему увагу заслуговує питання процесуального порядку застосування накладення арешту на майно. Чинний КПК України не передбачає порядку звернення до суду і судового розгляду подання слідчого про накладення арешту на вклади. Уявляється, що в даному випадку виправданим є застосування порядку, передбаченого ст. 177 КПК України стосовно прийняття судом рішення про проведення обшуку житла та іншого володіння особи. При необхідності накласти арешт на вклади вищезазначених осіб слідчий складає вмотивоване подання, погоджує його з прокурором і звертається до судді за місцем провадження досудового слідства. У поданні слідчого мають бути наведені такі фактичні дані, які здатні переконати суддю в необхідності застосування даного заходу кримінально-процесуального примусу і будуть покладені в основу рішення суду як законні підстави його застосування. Саме тому на практиці непоодинокими

[1] Аршба Г. В., Гирько С. И., Николюк В. В. Наложение ареста на имущество. – М., 2004. – С. 16.

[2] У чинному КК України штраф передбачено у приблизно 54 % всіх санкцій статей. Штраф у розмірі від 500 до 1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян передбачено 33 санкціями статей.

є випадки відмови суддів у накладенні арешту на вклади з причин відсутності в поданні слідчого необхідного обґрунтування. Суддя розглядає подання і матеріали справи, а в разі необхідності вислуховує слідчого, прокурора і за наявності підстав виносить постанову про накладення арешту на вклади або про відмову в накладенні арешту. Оскільки цей примусовий захід суттєво обмежує конституційне право людини на власність, вирішення даного питання саме в судовому порядку здається цілком обґрунтованим.

Ураховуючи характер правообмеження при накладенні арешту на майно, логічним уявляється віднесення прийняття рішення про застосування цього заходу до компетенції суду не тільки в тих випадках, коли йдеться про вклади обвинуваченого, підозрюваного та осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за їх дії, а й в усіх інших випадках. Саме так вирішується це питання, наприклад, у КПК РФ, де передбачено, що слідчий за згодою начальника слідчого органу, а також дізнавач зі згоди прокурора порушують перед судом клопотання про накладення арешту на майно підозрюваного, обвинуваченого та осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за їх дії. До речі, за Статутом кримінального судочинства 1864 р., при необхідності накладення арешту на майно обвинуваченого судовий слідчий звертався із поданням до окружного суду.

У науці кримінального процесу немає єдності думок стосовно моменту, з якого необхідно застосовувати заходи забезпечення, зокрема накладення арешту на майно. Між тим це питання набуває значення майже найважливішого, оскільки від його вирішення в багатьох випадках залежить взагалі можливість відшкодування шкоди. Зволікання із застосуванням даного заходу, як правило, призводить до одного результату — виявлення відсутності майна, на яке може бути накладено арешт.

На думку одних, забезпечувальні дії слід здійснювати негайно після порушення кримінальної справи (Ф. Никитинський, А. Сафронов, Ф. Федоров, Б. І. Алексєєв, А. Я. Грун, Є. С. Нікулін, Ф. Н. Багаутдінов)[1]. Інші задля тих же цілей пропонують встановити для виконання

[1] Багаутдинов Ф. Н. Обеспечение имущественных прав лиц при расследования преступлений. – М., 2002. – С. 176.

таких дій суворо визначені строки (А. Четвертних). Треті йдуть ще далі, рекомендуючи робити це до порушення кримінальної справи (Б. Соловйов, Є. Вейсман). Висловлювалась і зовсім інша точка зору, згідно з якою забезпечувальні дії можна здійснювати тільки після пред'явлення обвинувачення (М. С. Д'яченко, Й. І. Потеружа, М. А. Чельцов), тобто на завершальному етапі доказової діяльності. С. А. Александров пропонує проводити заходи з реального відшкодування шкоди зразу після отримання інформації про вчинення злочину, посилено продовжувати їх після порушення кримінальної справи й завершувати лише тоді, коли всі можливості з виявлення цінностей вичерпані. Ураховуючи, що закон допускає накладення арешту на майно лише тієї особи, яка має процесуальний статус підозрюваного або обвинуваченого, вбачається, що цей захід має застосовуватися негайно після появи у справі цих учасників процесу.

У цьому плані важливого практичного значення набувають положення, що містяться у Методичних рекомендаціях МВС України № 3126/КЛ від 14.06.2000 р. «Про організацію роботи в ОВС з пошуку майна та коштів у ході розслідування кримінальних справ для забезпечення відшкодування заподіяних злочинами збитків і вироків у частині можливої конфіскації майна». У них справедливо підкреслюється необхідність встановлювати характер і розмір шкоди, заподіяної злочином, ще в ході перевірки і на стадії порушення кримінальної справи. При направленні матеріалів перевірки в слідчі підрозділи для прийняття відносно них рішення орган дізнання повинен одночасно надавати довідку про виконану роботу із забезпечення відшкодування заподіяної злочином шкоди. У довідці повинні бути зазначені заходи, проведені з метою пошуку майна і коштів, на які може бути накладений арешт, і їхнє знаходження.

На нашу думку, перед прийняттям рішення про накладення арешту на майно слідчий повинен здійснити певні підготовчі дії, спрямовані на з'ясування майнового становища обвинуваченого (підозрюваного) або цивільного відповідача. Для цього запитуються різні установи й організації, які володіють інформацією такого характеру:

– Державна податкова адміністрація і її територіальні органи (на цю службу і її органи покладений обов'язок ведення Єдиного державного реєстру юридичних осіб та Єдиного державного реєстру фізичних осіб-підприємців);

– Центральне (районне, міське) бюро технічної інвентаризації (ця служба, її органи ведуть Єдиний державний реєстр прав на нерухоме майно і їх обмежень);

– Державна автомобільна інспекція (проводить державну реєстрацію (перереєстрацію) та облік призначених для експлуатації на вулично-дорожній мережі загального користування транспортних засобів усіх типів);

– Національний банк України, комерційні (недержавні) банки та інші кредитні організації (Національний банк України веде Державний реєстр банків, здійснює ліцензування банківської діяльності та операцій у передбачених законами випадках);

– юридичні особи, які є емітентами цінних паперів (як іменних, так і на пред'явника) і ведуть їх реєстри (наприклад, акціонерні товариства). Запити в такі організації направляються в тому випадку, якщо є дані про членство обвинуваченого або цивільного відповідача в певній організації або про те, що вони мають цінні папери, які випускаються нею.

У ломбардах можуть зберігатися коштовні предмети і речі; за місцем роботи в касі взаємодопомоги — великі суми грошей. Варто запросити нотаріальні контори про укладення або оформлення у них договорів дарування, позики, купівлі-продажу, однією із сторін яких був обвинувачений[1].

Частина інформації може бути отримана вже в стадії порушення кримінальної справи. Однак відомості про грошові внески, що зберігаються в банку, і нотаріально посвідчені договори видаються тільки після порушення кримінальних справ.

Відомості про цінності або інше майно, що підлягає арешту, можуть бути отримані також шляхом допитів свідків і потерпілих, насамперед із числа сусідів і співробітників обвинуваченого (підозрюваного), працівників житлово-експлуатаційних організацій.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 4 вересня 2009 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент ***О. Г. Шило****.*

[1] Булатов Б. Б., Конев А. А., Похмелкин В. В. Деятельность оперуполномоченного БХСС по борьбе с преступными нарушениями правил торговли (уголовно-правовой и процессуальный аспекты). – Горький, 1989. – С. 55.